

ПРИКАЗИ И ХРОНИКЕ
уредила др Марина Мандић

REVIEWS AND CHRONICLES
edited by Marina Mandić, PhD

Чудесни феномен „лутајуће“ уметности: о монографији *Рефлексије о византијској* *музици* Гордане Благојевић

Гордана Благојевић, *Рефлексије о византијској музици*. Мали увод у свет појачке уметности. Друго, допуњено издање на српском језику. Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 104. Шабац – Београд: Глас цркве, ЕИ САНУ 2024.

Књига Гордане Благојевић „Рефлексије о византијској музици“ узбудљиво је штиво, намењено и стручњацима и лаицима, о једном сложеном а недовољно познатом уметничком, културном и историјском феномену дугог трајања – црквеној византијској музици.

Ауторка нас у поглављима ове књиге – од уводног поглавља (*Увод: Привлачност византијске музике*), преко 6 поглавља у којима су минунциозно обрађени различити историјски и савремени, теоријски и практични аспекти византијског појања, од његовог настанка, начина преношења, начина записивања, начина извођења, до савременог доба и трансформација, али ипак непромењене улоге у дигиталној ери.

Већ сами називи поглавља и потпоглавља обећавају узбудљиво путовање: **Прво поглавље. Предговор музици која се зове византијска:** *Вечна популарност византијске музике, Поглед ка Есхаџону, Појава музике, Упознавање са византијском музиком, Слушање музике у конфузном свету, Путовање у појачке заједнице, Уметност појања унутар и изван зигова – QR Code; Друго поглавље. Појава хришћанства: *Почеци појачке уметности, Рађање новој појачкој писма, Појачка уметност и ритуал; Треће поглавље. Хришћанско царство: *Земаљско царство, Антидржава манастира, Појци улазе у Дом Божји, Мелоди и химнографи – пример прејодобној Романа Слајкојојца, Писање као ниш за византијску музику, Осмојасје и химнографи, Касни византијски период и „мајстор музике“ Јован Кукузељ, Српска јосиода византијски музички ствараоци, Бојородичин врш – Света Гора Аџонска; Четврто поглавље. Поствизантијски период: *Пад Цариграда, Појачке личности, Музичка реформа из 1814. године, Тројица Учишља, Стири и нови метод, Византијска музика као музика будућности – језик симбола; Пето поглавље. Три личности византијске музике 20. века: *Цариградски таланти, Кичмени стил ирчке нацио-*****

налне музике, Појачки ілас Грчке, Византійска музика у савременим научним исцраживањима; **Шесто йоілавље. Дијалози – йарови у византійској музици:** Дијалози – йарови іласова у византійској музици, Мушко–женски дијалої, Наднационално-локални дијалої, Професионално-йрактійчни дијалої, Насцавно/учицелско-ученички дијалої, Аристократско-народски дијалої, Дијалої йојац – свештеник, Дијалої йојац – исократи, Концерти и Божанска Лицурія, Дијалої византійске музике и дијалогної доба). На крају се налази Догат: Ликури Анелойулос у средишту и на йериферији йојачкој круи, у коме се на примеру једне истакнуте појачке личности боље оцртава феномен византијског појања и његова суштинска универзалност.

Посебна је вредност књиге што нас она, не само текстом, него и звуком води кроз узбудљиву историју византијског појања. Наиме, књига има и QR кодове, који су у тексту дати као скраћеница „К“, посредством којих се читалац упознаје са напевима црквене византијске музике. Музички примери се разликују од првог издања ове књиге, јер је овде дат већи број песама на црквенословенском језику. Књига је снабдевена и пригодним илустрацијама.

Иако је тема књиге црквена византијска музика, није реч о монографији која спада у област историје византијске музике, мада су јој нека поглавља подробно посвећена, већ је реч о антрополошкој студији, али, на моменте, што је посебна драгоценост, и о аутоетнографији, будући да „Рефлексије о византијској музици“ представљају плод дугогодишњег путовања ауторке по парохијама и манастирима у Србији, Грчкој и другде, „путовања пуног емоција и изненађења, што не би било могуће без гостољубиве добродошлице коју сам доживела у разним певницама где сам имала прилику и част да певам. У Србији, у цркви Светих Апостола Петра и Павла на Топчидеру, Светог Александра Невског, у капели Светог Јована Златоустог у Студентском граду, у манастиру Светог Архангела Гаврила у Земуну, у цркви Светог Димитрија на Земунском гробљу. У Грчкој су то женска тиховатељница Богородице Вриулон на Патисиону у Атини, цркве Светог Андреја Првозваног у Неа Смирни, као и Света Ирина, Свети Никола, Свети Пророк Данило, Свети Харалампије на острву Икарија неке од значајних станица.“

Већина нас, били верници или не, макар се једном у животу сустрела са привлачношћу византијског појања и захваљујући њему доживела тренутак издвајања из свакодневне ужурбаности и буке и тренутак осећаја безвремености или, боље речено, ванвремености, коју ова музика доноси. Гордана Благојевић нам у својој монографији

доноси читав низ објашњења и важних информација о њеном настанку, историји и савременом појављивању, позивајући читаоца (и слушаоца): „да застану, ослушну и уђу у чудесни хоризонт који отвара византијска уметност, мотивишући нас да истражимо овај мозаик звукова који прожима наше животе.“, што је, према њеним речима, и позив да се чује и онај тихи, унутрашњи глас, који се све више гаси у „савременим великим градовима“ у којима прашина „покрива светлост у животима људи“.

Од почетних страна ауторка контрастира нашу епоху као „доба које карактерише непрестани, незадрживи проток информација“ са „погледом ка Есхатону“, односно погледом ка будућности и вечности, који је истовремено и живот посвећен стваралаштву, уместо бескрајном прикупљању непрегледних информација без јасног смисла.

Гордана Благојевић вид тог испољавања људске потребе за свеобухватнијим смислом види управо у – музици, која ствара мрежу повезаних комуникационих судова испуњених емоцијама и даје осећај јединства, још пре интернета: „Музика је исцелитељска уметност јер може да ‘кодификује’ непрестани проток информација, саткана је од безброј асоцијација којима просветљује слушаоца и ствараоца зрацима небеске светлости уводећи вечност у садашњост. Конкретно, византијска музика у себи носи ову исцелитељску моћ и изузетан, генијалан начин записивања који може да повеже Есхатон са незауостављивим протоком информација“.

Византијску музику ауторка дефинише као музику дијалога, стварања „отворене мреже људи, оних унутар и оних изван црквених врата, која разговара са духовним светом и уређује савремени живот, постављајући ствари на своје место“, јер се бави етичким питањима и пружа нам стога прилику „да постанемо свеукупно бољи“, што је чини музиком будућности, за разлику од музике при-времености, која закупља нашу пажњу, али наш поглед никада не упућује изван садашњег тренутка и свакодневности.

Гордана Благојевић истиче и двоструки карактер византијске музике – њен писани и усмени елемент, при чему нас елемент усменог предања упућује на традиционалну народну музику која потиче из локалних заједница са грчке и шире балканске територије. Она се истовремено, бави и „звездама“ византијског појања и оним мање познатим појцима и чуварима овог задивљујућег музичког феномена, који се добрим делом држе оне непрекинуте нити усменог предања и непосредног учења од других појаца. На тај начин ауторка постиже циљ који је себи поставила: да пред нама „скицира“ сажету сли-

ку византијске музике, као игру светлости и сенки, њену рефлексију коју ствара у историји.“

Чудесни феномен византијске црквене појачке уметности, према увидима ауторке, занимљив је по још једном својству – наиме, иако је древан, није реч ни о угроженом уметничком изразу, ни о музејском предмету који се може учити само у појединим музичким школама или чути на службама у цркви. Реч је о живој традицији, која се може чути и у храмовима и изван њих и чији извођачи нису искључиво школовани музичари и која се преноси и даље на веома традиционалан начин, непосредним учењем и суделовањем, и која има своју популарност и одјек чак и међу људима који нису верници.

Стога византијску музику ауторка и дефинише као „лутајућу“ уметност која „путује и шири се усменим путем, од парохије до парохије, из века у век, разменом музичких рукописа или звучних записа и, пре свега, физичким присуством појца“, али је једнако доступна и преко радија или интернета.

Ауторка скреће пажњу и на то да византијска музика користи нотацију у облику цртежа, те нас „знаци византијске музике уједињују са ванвременским гласовима људи источног Медитерана и шире“, баш као што нас и QR кодови, дати на страницама ове књиге, који су својеврсни цртеж, повезују са непрегледним мноштвом људи посредством интернета. На тај начин се постиже дијалог византијске музике и дигиталне епохе. Међутим, према њеном увиду, постоји опасност од отуђења људи у дигиталном добу, и од себе самих и једних од других и од заједнице, тако да је неопходан мудри опрез када је реч о коришћењу дигиталних технологија и њиховом упливу на црквено појање.

Као посебну специфичност византијске музике и разлику у односу на све врсте световних музика, Гордана Благојевић види то што византијско појање сваког појца уводи у средиште црквеног универзума, док је певач световне музике „постављен на периферију музичког круга, покушавајући да продре у центар пажње, а публика је та која оцењује његов напор. Успех му даје замах, у супротном не успева. То није случај са појцем који се не рангира према могућностима и дометима његовог гласа и нема разлога да га публика оцењује“.

Суштинска разлика би се, дакле, могла одредити као питање „успеха“ и „популарности“ што је постало предмет опсесије савременог света. Улог за доброг појца, сматра ауторка нешто је сасвим обрнуто од славе и успеха – наиме, он пролази пут од центра византијског универзума, у коме стоји, ка његовој периферији, ослушкујући пот-

ребе свог времена, како би „публици“ пренео безвремену идеју музике коју изводи, што се иначе може упоредити са перспективом у византијској уметности – у којој није битна уметникова индивидуалност и појединачна перспектива, већ се он поставља са становишта свевремене духовности и смисла, *sub specie aeternitatis*, позивајући публику да сопствену индивидуалност пронађе управо урањајући у перспективу универзалне Личности и препуштајући се „космичком току византијског универзума“. Истовремено, византијска музика има васељенску димензију и она не истиче разлике, већ сродности између Истока и Запада, а поједини појци отварају и дијалог између византијске и османске музике, што ауторка посебно истиче у *Догдишк*у, пишући о појачкој активности Ликурга, који је тежио споју уметничког и богослужбеног извођења.

Уместо закључка, могу у потпуности и са задовољством поновити ауторкине речи: „Књига ‘Рефлексије о византијској музици’ је састављена од низа мањих, али значењски густих текстова, који ‘скицирају’ сенке и светлост које у животима људи вековима ствара светлорађајући звук византијске музике“, додајући да није реч само о скицирању, већ о продубљеном разумевању и значајном тумачењу једног важног духовног и уметничког музичког облика.

ИВАНА БАШИЋ

Етнографски институт САНУ

xeliot@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4645-5380>

Out of the Archives: A Soundscape Recalled

Народна музика Врања / *Folk Music of Vranje*. Уредник: др Марија Думнић Вилотијевић / Editor: Dr. Marija Dumnić Vilotijević. Едиција: Звучна ризница / Series: Sound Treasury. Београд: Музиколошки институт САНУ, 2021, 110 стр. + CD / Belgrade: Institute of Musicology SASA, 2021, 110 pp. + CD. ISBN 978-86-80639-62-8

The invention of sound recording in 1877 has been a blessing for those who love music and for those who want to study its history. It has allowed us to listen to virtually every kind of music in the world in the ab-

sence of the musicians who play and sing it, and it has made possible the study of the history of music in oral traditions during the last 135 year at the same granular level as European and East Asian traditions preserved for a millennium or more in musical notations. Rapidly changing sound-recording technology, on the other hand, has been a curse requiring sound archives all over the world that seek to preserve that history to spend vast amounts of time and money to preserve and digitize older analog recordings for playback on modern media. This compact-disc, *Folk Music of Vranje*, compiled by Dr. Marija Dumnić Vilotijević together with an accompanying 100-page booklet written by her, provides striking evidence of the success of efforts to do just that at the Institute of Musicology SASA. The Institute has digitized its collection of field recordings, dating back more than a century, on wax plates, wire reels, and nearly a 1,000 open-reel tapes, and it is issuing parts of the collection in a carefully crafted CD series called *Sound Treasury* for the purposes of historical preservation, scholarly study, and the education and enjoyment of the general public at home and abroad. Such success is rare and surely the envy of many sound archives in other parts of the world.

The CD contains 34 items (about an hour of music) chosen from ten hours of recordings made in 1970 by the distinguished mid-twentieth-century ethnomusicologist Radmila Petrović in the town of Vranje and its surrounding villages. There are four villages songs, including ritual ones, 25 urban songs, and five instrumental performances: *duduk* (whistle flute), *gajde* (bagpipe), clarinet and drum, clarinet and accordion, and brass band. Dumnić Vilotijević describes herself as particularly drawn to the urban songs not least because of their popularity in recordings by professional singers, but also for the way they express in music the complex history of this Balkan town. Perhaps the best musical representative of this town's combination of a long-ago Ottoman past and with a more recent European history is in its most well-known song, "Šano, dušo, Šano, mori"; the song's opening melody employs an "oriental" scale with an augmented second (G Ab B C), while its closing melody uses a standard European major scale (C D E F G A). On this CD, this song and other songs made famous in Bora Stanković's play *Koštana* and by professional singers like Staniša Stošić are sung solo without instrumental accompaniment by talented local singers, many with family connections to professional singers. Ljubinka Buba Bulatović, the daughter of the early twentieth-century singer and song composer Stana Avramović Karaminga, sings beautifully seven songs in the collection; members of the Stošić family sing ten songs. Free from the rigidity of instrumental accompaniment, these singers stretch out the rhythms of dance songs, add orna-

ments and other melodic filigrees, and, in the case of the men, sing with an accented, expressive energy missing from the bland, smoothed-out perfection of commercial recordings. They are a delight to listen to and many are quite touching. The recording quality is very good as well.

The booklet provides the texts of the songs transcribed in Serbian Cyrillic and Latin letters. The author provides a paragraph on each song, naming the singer, describing the song's textual (syllabic) and musical (melodic modal and metrorhythmic) structure, and noting the principal poetic theme of the song. Foreign listeners will miss a translation into English. Describing the song "Dude, mori, belo Dude" as "about the hidden love between a Serbian girl and a Turk" is certainly helpful but cannot match the delicious specificity of the *gnjile kruške* (rotten pear) and *ljut rakiju* (strong brandy) the Turk asks Duda to serve her parents before he visits.

The 29 songs are presented in a logical order interspersed with the five instrumental examples. The CD opens with the four village songs followed by a villager playing *duduk* while humming an accompanying drone-like part, an ancient technique almost never heard on commercial recordings. The urban songs are then presented thematically: a few songs each about the beauty of Vranje women, nostalgia for lost youth, marriage, unrequited love, love blocked by parents and other circumstances, and concluding with four songs on a potpourri of different topics, including a historical song about the sixteenth-century Ottoman "tsar" Suleiman. The most remarkable instrumental example has a brass band playing "Izgubljeno jagnje" (The Lost Lamb), a piece typically played by shepherds on flutes. They alternate virtuosic nonmetrical playing with metrical dance tunes as a way to express the despair and hope the shepherd feels as he searches for his lost lamb. The trumpet player in this example captures the spirit of pastoral flute playing brilliantly.

In addition to her valuable notes on each song, Dumnić Vilotijević includes two useful essays. Her introduction contains a brief overview of the history of sound recordings in Serbia and graciously credits her many collaborators, including colleagues at the Institute for Music SASA and singers and intellectuals in the Vranje region. In her essay, "The Soundscape of a Crossroads: The Urban Song from Vranje as a Part of the Folk Music of Vranje in the 1970s," she provides a brief history of the town of Vranje and its region and a detailed history of folklore and music research in the area. She argues that, since the city was a crossroads with a mix of cultures, including Turkish and Roma cultures, during the Ottoman period and into the early twentieth century, its music has been subject to a kind of orientalist interpretation and forms part of what she calls "the

internal Orient of Serbia,” an expression indebted to the historian Maria Todorova’s notion of the Balkans as “Europe’s inner orient” in her book, *Imagining the Balkans* (1997). In a particularly pointed phrase, she says these urban songs are mainly about love expressed in “an atmosphere of accumulated and never sufficiently expressed longing.” She concludes by arguing that “these recordings made half a century ago . . . prove that archival recordings are much-needed supplements to the living performing practice.” Indeed, the recordings are a charming record of amateur performers that stand in remarkable and welcome contrast to the many commercial recordings of these songs at the time and since then.

Since, as Dumnić Vilotijević points out, these songs once lived beyond commercial recordings in the informal social life of people in their homes and at taverns and weddings, the next stage of documenting the musical life of Vranje might be a CD of recordings made of people singing together in those natural social environments. Surely many of these songs remain a part of popular culture in Vranje today. Rather than an ethnomusicologist alone in a quiet room with a singer and her recording machine, as we have here, might we someday have recordings of these songs as they animate lively, even raucous, communal social life in Vranje? Such recordings, which are virtually unknown, might give us even deeper insight into the social meaning and value of these marvelous songs.

TIMOTHY RICE

University of California, Los Angeles (UCLA)

trice@arts.ucla.edu

Певач наставља причу

Алберт Б. Лорд, *Хомер и Хусо*. Превела с енглеског Славица Милетић, XX век, Београд, 2024, стр. 256

Књигом *Хомер и Хусо* Едиција XX век заокружује превод научног Кописа америчког научника Алберта Бејтса Лорда, чији је кључни рад о теорији усменог песништва и хомерском питању – *Певач прича* (у оригиналу: *The Singer of Tales*, Harvard University Press, 1960) објавила још 1990. године.

Књига обухвата избор од осам Лордових текстова који се баве јужнословенском усменом традицијом или реферишу на њу, а до сада нису превеђени на српски језик. Шест радова преузето је из његове књиге *Еписки певачи и усмена традиција* (у оригиналу: *Epic Singers and Oral Tradition*, Cornell University Press, 1991), један из постхумно објављеног избора његових текстова *Певач наставља причу* (*The Singer Resumes the Tale*, Cornell University Press, 1995), док је насловни текст „Хомер и Хусо“ изворно објављен у деловима у три броја научног часописа *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 1936. (vol. 67), 1938. (vol. 69) и 1948. године (vol. 79).

„Речи које се чују и речи које се виде“ бави се разликама између усмене и писане књижевности. Према Лорду, прва, старија, ослоњена је на усменост и – посебно епика – настаје на основу традиционалних формула и типичних израза, дакле на неким традиционалним структурама које су колективно вековима настајале у датим културама, док је друга писана и фиксирана. Идеја о фиксираним тексту и дословном бележењу односно записивању, страна је усменој и карактеристична само за писану књижевност. Генерално, Лорд овде познаје и прелазне књижевне текстове који настају из укрштања усмених и писаних, а које илуструје показујући како су Његош и Андрија Качић Миошић у својим делима баштинили и усмене и писане утицаје. Ипак, за њега постоје две дистинктивне форме, два суштински различита вида онога што називамо књижевношћу – усмена и писана – са својим специфичним законитостима.

У чланку „Хомерова оригиналност“, Лорд практично оповргава неке имплицитне или експлицитне критике његове (Пери-Лордове) теорије о Илијади и Одисеји као усменим еповима који почивају на формулама и типичним изразима, насталим у оквиру једне вековне колективне усмене традиције. Одговарајући на приговоре да тиме заправо урушавамо одомаћену идеју о Хомеру као индивидуалном, надареном и бриљантном песнику, те да ови епови не могу бити усмени јер просто такав интензитет и јединство радње и развијеност ликова није могућа у оквиру усмене традиције, Лорд на примеру санџачких певача тврди како надарени усмени песник може испољити оригиналност и креативност и у оквирима усмене традиције. Паралелама између Хомера и санџачких певача, или тачније импликацијама Лордових теренских истраживања и записивања песама у Санџаку на хомерологију, посвећени су и наредни текстови у књизи. „Хомерски одједи у Бихаћу“, тако, говори о песми „Суђањство Шарац Мехмедаге“ о мужу који се враћа из дугог заточеништва на сам дан

женине свадбе-преудаје (иначе познатом мотиву из јужнословенских песама). Разматрајући мноштво подударности које иду чак и до детаља, Лорд је склон да закључи како ти паралелизми упућују на закључак о непрекидној и непрекинутој усменој традицији на Балкану све до новијих времена.

„Авдо Међедовић, гуслар“ практично је биографска и поетичка белешка о Лордовом омиљеном песнику, ког на другом месту назива „наш југословенски Хомер“. Овај ванредно надарени певач из Бијелог Поља који је живи доказ њихове теорије – неписмени месар који је, користећи усмену традицију испевао петнаестак епова од којих су понеки, као *Женигба Смаилаић Мех*, по дужини равни Илијади и Одисеји. У тексту „Хомер као усмени традиционални песник“, Лорд појашњава неке елементе Пери-Лордове усмено-формулаичке теорије, инсистирајући на томе да се формуле и формулаички изрази и теме не уче напамет, већ их певач креативно користи, као и да је коришћење појма импровизација за поступак певача-гуслара суштински нетачно, и инсистира на термину компоновање приликом извођења. Овај део разматрања формула највише је у вези са претпоследњим радом у књизи, „Две верзије теме ноћне посете у *Женигби Смаилаић Мех*“, у ком Лорд детаљније описује појам *шеме* у усменој поезији и, такође на примеру Међедовићевог певања, показује однос између, с једне стране, теме као некаквог утврђеног, наслеђеног обрасца (нпр. опремање јунака у бој или на пут, ковања сабље..) и, са друге, динамике и креативности у коришћењу тих тема од стране појединачног певача. У наставку текста „Хомер као усмени традиционални песник“, Лорд - полемишући са тврдњама Албина Леског о томе да су Хомерови епови суштински одраз писане књижевности – поново образлаже своје виђење Хомера као усменог песника који је диктирао своје спевове записивачу. Компаративна перспектива доминира и у тексту „Калевала, јужнословенско епско песништво и Хомер“, у ком Лорд истиче разлике између чисто усмених епова и финског пева који је у целину, у дуги еп, спојио писмени, учени приређивач Елиас Ленрот, што он упоређује са покушајима састављања косовског епа у целину од стране учених људи током деветнаестог и раног двадесетог века.

Најзад, последњи, насловни текст у књизи, „Хомер и Хусо“, разматра заправо сродности и разлике између две велике епске традиције, старогрчке и јужнословенске – уже узевши бошњачке – које оличавају два велика песника, Хомер и Ђор Хусо – Хусо Хусовић из Колашина, легендарни певач специфичног стила украшавања и обогаћивања песама који је по традицији био учитељ генерације гуслара од

којих су песме учили најпознатији певачи генерације Авда Међедовића, Салиха Угљанина и других.

Овом тексту посветио бих нешто више пажње, јер Лорд очито Ђор Хусу сматра историјском личношћу, као и приређивач Синан Гуцевић, који износи неке одомаћене податке о његовој години рођења и смрти (1853-1910) и неке детаље из његове биографије. Међутим, један новији амерички фолклориста, Џон Мајлс Фоли, изнео је у више наврата запажање да ниједан од певача никада није уживо срео Ђор Хусу, те да, „кад спојимо све његове, често непроверљиве, анегдотске биографске податке, добијамо сложени портрет врховног-врхунског певача или гуслара не као историјске личности већ као легенде“. По Фолијевом тумачењу, чак и ако је заиста постојао неки певач тог имена, легенда о њему удаљава се од реалности и „суштински израста у антропоморфизацију саме песничке традиције.“

У овом контексту, читава књигу *Хомер и Хусо* и симболичку улогу ова два легендарна певача умесно је сагледавати кроз призму хомерског питања. И у овим познијим Лордовим текстовима, видимо да он доследно заговара своју и Перијеву кључну идеју – да су Илијада и Одисеја дело једног, ванредно надерног усменог песника који је, у периоду појаве и ширења писмености у Старој Грчкој, записивачу диктирао своје спевове. У том контексту, теренски рад који су ова двојица америчких научника обављала у бившој Југославији, имао је за циљ да подупре и научно докаже, најпре, тезу о усменом карактеру хомерских епова, а затим и тезу о њиховом творцу као усменом барду. Отуда Лорд у једном тексту из ове књиге назива Међедовића „истинским Хомером“, јер он показује како надарени, неписмени песник са дубоким осећајем за усмену традицију може да изнеди и усмено изведе еп дужине Илијаде и Одисеје, што је Међедовић мајсторски демонстрирао у свом извођењу *Женигбе Смаилаић Мехе*. Стога, сматра Лорд, Хомерови и Међедовићеви епови су у пуној мери усмени и у њиховом обликовању није учествовала писана књижевност, осим у лику записивача који их је пренео на папир из усменог извођења: „По мом мишљењу, хомерски спевови су, напротив, били састављени током диктирања исто онако као што је *Женигба Смаилаић Мехе* настала током диктирања.“

Мислим да, са ове временске дистанце од најмање неколико деценија од настанка већине текстова у овој књизи, а више од шездесет од објављивања Лордове кључне књиге „Певач прича“, можемо извести неке закључке. С једне стране, радовима Перија и Лорда практично је неопозиво доказано да хомерски епови имају многе карактерис-

тике усмене традиције. У том доказивању њихов теренски рад, као и српскохрватска епика уопште а посебно Бошњачка епика, а поименце бриљантни певач Авдо Међедовић, играли су важну улогу. С друге стране, мислим да је углед Хомера као генијалног појединца, навео Лорда да доследно заступа тезу о једном аутору пева, иако није сасвим вероватно нити уверљиво свести процес бележења и кодификовања Илијаде и Одисеје на ситуацију у којој један записивач бележи ове епове од једног певача. Много је изгледније да је овде у питању био дужи процес постепеног кодификовања одређене усмене у писану традицију, те да тај процес није подразумевао нити једног певача који је, у једном извођењу, извео ове епове, нити пак једног писменог сакупљача који је, попут Ленрота или Мекферсона, постојећу усмену традицију саставио у целину радећи у основи по правилима писане књижевности. Хомерски епови су пре резултат постепеног процеса кодификовања који је пратио постепени раст значаја писане, и постепено опадање значаја усмене традиције. Но, прихватање те тезе би значило одрећи се Хомера као стварне, историјске личности бриљантног усменог певача, и разумети га – као и Хуса – као персонификацију и антропоморфизацију саме усмене традиције. Мало је рећи да Лорд није био спреман на то; управо, он је у југословенским касабама предано трагао за „својим“ Хомером, и напослетку га је и нашао у Авду. Слушајући га, Лорд је веровао да је такорећи оживео и самог Хомера.

Истини за вољу, ми у неком апсолутном смислу не можемо да знамо до танчина на који су начин Илијада и Одисеја добиле онај облик у ком их ми познајемо из писаног текста. Отуда не треба очекивати – нити је то кључно – од ове или неке друге Лордове књиге – да нам да неопозиви одговор на то питање. По мом мишењу, ове текстове треба читати, пре свега, као афирмацију једног дубоког znalца и поклоника усмене традиције и усмених песника, у чијим радовима југословенска епика има значајно и, често, кључно место. Посебну тежину та афирмација добија ако имамо у виду да је у Лордово доба хомерологија још увелико била аристократска дисциплина богатих америчких и британских аутора с педигреом, и да су Пери и Лорд били први хомеролози који су своје теорије проверавали на терену, боравећи у срединама и условима у којима су живели њихови певачи. Отуда Лордова ситуација може некога подсећати и на самог Вука Караџића, који је такође афирмисао тзв. „језик свињара и говедара“ а за врхунску поезију проглашавао неписмене „слепачке песме“. Тврдити да је за разумевање Хомера релевантнији један неписмени месар из балканских беспућа попут Авда, од разних аристократских паралела, био

је, одиста, иновативан приступ епици и усменој традицији. Отуда је ова књига прворазредни израз дубоког поштовања и наклоности према нашој усменој традицији и њеним најбољим певачима, и стога заслужује пуну пажњу наше научне заједнице, као и шире јавности.

АЛЕКСАНДАР ПАВЛОВИЋ

Институт за филозофију и друштвену теорију

aleksandar.pavlovic@ifdt.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-9181-5680>

Траговима Хероина: хроника пројекта *Наслеђе еманципације: оснаживање Ромкиња кроз мреже солидарности – ХЕРОИНЕ (Heritage of Emancipation: Empowering Roma Women through Networks of Solidarity – HEROINES)*

Тематски и методолошки оквир пројекта

Пројекат *Наслеђе еманципације: оснаживање Ромкиња кроз мреже солидарности – ХЕРОИНЕ (Heritage of Emancipation: Empowering Roma Women through Networks of Solidarity – HEROINES)* настао је као мултидисциплинарна и међуинституционална иницијатива, коју је покренуо Етнографски институт САНУ у сарадњи са Филозофским факултетом Универзитета у Београду и Ромским женским центром *Бибија*. Реализација пројекта отпочела је крајем 2023. године, када је пројектна идеја добила финансијску подршку Центра за промоцију науке, као део селектоване групе од шест подржаних пројеката у оквиру Јавног позива за грађанска научна истраживања, што додатно потврђује релевантност и препознатљивост пројекта *ХЕРОИНЕ* у ширем научно-истраживачком и друштвеном контексту.

Тематски фокус пројекта усмерен је на истраживање и документовање женског наслеђа у оквиру три локалне ромске заједнице у Србији (Београд, Пирот, Костолац), са циљем афирмације гласова, искустава и знања жена које су двоструко маргинализоване и често искључене из доминантних наратива. Кроз активно учешће Ромкиња као равноправних коауторки знања, пројекат омогућава артикулацију и видљивост личних и колективних наратива, оснажујући саме учеснице, и подстичући критичко преиспитивање и проширивање

постојећих епистемолошких оквира у друштвеним наукама. Пројекат *ХЕРОИНЕ* тако отвара простор за развој алтернативних метода и начина спознавања мањинских женских искустава, доприносећи истовремено развоју студија нематеријалног културног наслеђа.

На пројекту је првобитно ангажован деветочлани тим који је окупио истраживачице и истраживаче из академске заједнице, као и активисткиње из цивилног сектора. Предвођен руководиоцем пројекта, др Иваном Ђорђевићем, истраживачки тим Етнографског института САНУ – др Лада Стевановић, др Бојана Богдановић и др Милош Рашић – осмислио је теоријски оквир пројекта, ослањајући се на богато искуство у проучавању женских еманципаторских борби, мањинских права и примењене антропологије, док су сараднице са Филозофског факултета Универзитета у Београду – др Марија Ђорђевић и др Милена Јокановић – прилагодиле методологију мапирања заједнице, интегрисујући перспективе студија наслеђа у постојећи истраживачки оквир. Кључна улога у повезивању са заједницом припала је тиму Ромског женског центра *Бибија* – Славици Васић Митровић, Светлани Илић и Светлани Маринковић, као и локалним партнерским сарадницама – Радмили Нешић (Удружење грађана *Терније* из Пирота) и Тањи Гргић (Удружење *Усијешне жене Косћолца*) – чије вишедеценијско ангажовање у раду са припадницама ромске заједнице широм Србије представља темељ изграђеног поверења и отвореног дијалога. Пројекат је од самог почетка заснован на блиској сарадњи и узајамном учењу свих чланова и чланица тима, чиме се свакодневно потврђују вредности солидарности, узајамног поштовања и заједничког стварања знања.

Пројекат *ХЕРОИНЕ* има за циљ истраживање и афирмацију женског наслеђа унутар ромских заједница кроз партиципативно мапирање нематеријалног културног наслеђа и оснаживање Ромкиња као активних коауторки знања и пракси. Методолошки, пројекат се заснива на инклузивном и партиципативном приступу, који подстиче колективну продукцију знања и критичку рефлексију о постојећим епистемолошким оквирима. Кроз едукативне радионице и партнерске сусрете, учеснице су оспособљене за прикупљање, документовање и интерпретацију личних и колективних кросгенерацијских наратива, јачајући тиме дијалог између академског истраживања и заједнице. Партиципативни приступ активно укључује Ромкиње у све фазе истраживања – од дефинисања теме до интерпретације резултата – чиме се брише граница између истраживача и *истраживаних*, и оснажује се улога заједнице у креирању знања. Његова предност је у примени на мањинске заједнице, где омогућава откривање често невидљивих

снага, потенцијала и позитивних пракси. Метод мапирања заједнице омогућава креирање визуелних мапи које илуструју како афирмативне аспекте заједнице, тако и њене скривене ресурсе. У основи приступа је етнографски метод, заснован на дубинским интервјуима и дискусијама у оквиру фокус група, односно квалитативним истраживачким техникама које омогућавају дубинско разумевање заједнице.

ХРОНОЛОГИЈА ПРОЈЕКТА

Пројекат *ХЕРОИНЕ* отпочео је крајем 2023. године и развијао се кроз пажљиво структуриране и међусобно повезане фазе које су обухватиле консултативне сусрете, едукативне програме-обуке и радионице, теренски рад и планирање дисеминације резултата. Иницијална фаза подразумевала је формирање интердисциплинарног истраживачког тима и успостављање сарадње са организацијама и актерима из локалних ромских заједница, уз истовремено концептирање теоријског и методолошког оквира пројекта који је заснован на партиципативним принципима, као и на феминистичким и интерсекционим приступима, са циљем да се знање не производи *о*, већ *заједно са* заједницом. У оквиру почетних активности организовани су консултативни састанци са Ромкињама из партнерских организација у Београду, Пироту и Костоцу. Ови сусрети допринели су прецизнијем разумевању локалних контекста, идентификацији истраживачких приоритета и јачању поверења између академског тима и партнерки из цивилног сектора.

Током пролећа 2024. организовани су едукативни тренинзи за представнице локалних партнерских организација, које су од самог почетка биле кључне сараднице у процесу мапирања женског наслеђа. Тренинзи који су реализовани у све три заједнице – Београд, Пирот, Костолац – обухватили су теоријске и методолошке основе мапирања, обуку за фасилитацију дискусија у фокус групама, као и употребу *Водича* развијеног у оквиру пројекта. Учеснице су активно доприносиле креирању приступа, садржаја и методолошких решења, укључујући предлоге за измене и прилагођавање. На тај начин је учвршћена партиципативна основа истраживања, те оснажен колективни, коауторски рад на продукцији знања. Иновативни допринос дошао је од стране учесница из Пирота, које су предложиле модел *живе библиотеке* као алтернативну форму представљања наратива, указујући на креативне потенцијале у дисеминацији женских искустава.

У јуну 2024. године спроведено је теренско мапирање наслеђа женске еманципације кроз организацију фокус група у све три парт-

нерске заједнице. Више од осамдесет Ромкиња различитих генерација учествовало је у овим разговорима, делећи своја лична и колективна искуства еманципације у безбедном, подржавајућем и истраживачки структурираном окружењу. Дискусије су биле усмерене на идентификацију ресурса, препрека и облика подршке који обликују свакодневни живот жена у заједници, а прикупљени наративи обухватили су различите димензије женског искуства – од образовања, рада и активизма, до породичних односа и блиских веза. Паралелно са фокус групама документовани су и лични предмети симболичке, емотивне и историјске вредности, који ће представљати важан део изложбене поставке планиране за јесен 2025. године.

У току јесени 2024. године, пројектне активности биле су усмерене на обраду и анализу прикупљеног квалитативног материјала, као и на планирање и отпочињање фазе дисеминације резултата. Истовремено, пројекат је у овом периоду стекао и међународну препознатљивост: у новембру 2024. године тим је угостио представнице UN Trust Fund-а током њихове званичне мисије у Србији, док је у децембру уследила посета др Бојана Кенига, саветника за послове међународне сарадње Центра за промоцију науке, ради евалуације досадашњих резултата и разматрања потенцијала за његову одрживост.

На завршним састанцима одржаним у Етнографском институту САНУ, тим је приступио идентификацији тематских целина еманципације које ће чинити основу за наративну и визуелну презентацију резултата, укључујући изложбу и публикацију. Кроз интеграцију научних метода и знања из заједнице, пројекат *ХЕРОИНЕ* показао је како гађанска наука може служити као средство оснаживања маргинализованих група, истовремено доприносећи развоју алтернативних и инклузивних епистемолошких приступа у савременим друштвеним и хуманистичким наукама.

ПУБЛИКАЦИЈЕ, ПРОМОЦИЈЕ И ДОГАЂАЈИ

У оквиру пројекта *ХЕРОИНЕ*, током 2024. и 2025. године реализован је значајан корпус публикација и јавних наступа који су допринели академској валоризацији, али и широј друштвеној видљивости самог пројекта. Први део корпуса чине три научна рада, објављена у релевантним домаћим часописима међународног значаја.

Први од њих, насловљен *Методологија майирања заједнице – истраживање наслеђа еманципације Ромкиња* (Đorđević, Bogdanović & Rašić 2024), објављен је у *Гласнику Етнографског института САНУ* као резултат заједничког рада др Марије Ђорђевић, др Бојане Богдановић и

др Милоша Рашића. Рад представља иновативан методолошки приступ установљен на партиципативном мапирању заједнице (енг. *community mapping*), који је ретко примењиван у домаћој хуманистици. Аутори показују како се путем овог метода Ромкиње активно укључују у истраживачки процес као коауторке знања, чиме се унапређује њихова видљивост и доприноси дефинисању приоритетних друштвених тема из угла саме заједнице. Истовремено, рад представља модел друштвено ангажоване науке усмерене на подршку заједници и тиме проширује примену антрополошког знања у правцу социјалне промене.

Други научни рад, *Наслеђе еманципације: сакућљање (невидљиве) свакодневице* (Јокановић, Ђорђевић & Ђорђевић 2024) објављен у часопису *Етноантрополошки проблеми*, а ауторство потписују др Милена Јокановић, др Иван Ђорђевић и др Марија Ђорђевић. Рад третира питање културног наслеђа Ромкиња кроз метод партиципативног мапирања фокусирајући се на „невидљиву свакодневицу“: праксе отпора, солидарности и еманципације које граде жене унутар својих заједница. Кључни допринос рада је у афирмацији концепта наслеђа еманципације, који превазилази институционалне дефиниције културног наслеђа и укључује гласове маргинализованих група као равноправне актере у његовој артикулацији.

Чланак *Брисање граница: истраживање процеса еманципације Ромкиња у оквиру пројекта ХЕРОИНЕ / Erasing Boundaries: Researching the Emancipation Process of Roma Women within the Framework of the HEROINES Project* (Bogdanović, Stevanović i Đorđević 2025) - објављен у *Гласнику Етнографског института САНУ* - представља критичко и партиципативно истраживање усмерено на разумевање сложених процеса еманципације Ромкиња у Србији. Ауторски тим – др Бојана Богдановић, др Лада Стевановић и др Иван Ђорђевић – анализира препреке са којима се Ромкиње суочавају, али и праксе солидарности, отпора и самосталног деловања које граде просторе слободе и субјективности. Централни допринос рада огледа се у преиспитивању граница између истраживача и заједнице, те афирмацији партиципативних приступа у којима саме Ромкиње постају коауторке знања и наратива о сопственом положају и борбама, чиме се отварају нови простори за критичку рефлексију и друштвене промене.

Поред академских публикација, пројекат ХЕРОИНЕ активно је представљан и у јавном простору, кроз учешће на конференцијама, скуповима и другим промотивним догађајима. Прво представљање одржано је на Десетој конференцији о сарадњи културе и образовања, под називом *Да сам ја не(и)ко – снаја заједништва*, у организацији

BAZAART-а. У оквиру панела *Стварање вредности кроз дијалоге са другима*, др Иван Ђорђевић представио је *ХЕРОИНЕ* као пример интердисциплинарног приступа који повезује академски рад и заједницу.

Препознајући потребу за разменом идеја и искустава међу истраживачима из различитих поља, априла 2025. године је Центар за промоцију науке организовао сусрет добитника средстава на Јавном позиву за финансирање пројеката грађанских научних истраживања. Међу окупљенима, присуствовали су и чланови и чланице пројектног тима који су представили пројекат, поделили изазове с којима су се сусрели током реализације и дискутовали о начинима и могућностима за побољшање својих истраживања. Недуго потом, јуна 2025. године, *ХЕРОИНЕ* су узеле учешће у другом ГНИ форуму одржаном у Научном клубу Центра за промоцију науке. Тада су чланови пројектног тима са другим истраживачима, едукаторима и представницима цивилног сектора заједнички разматрали стратегије укључивања грађана у истраживачке процесе и оснаживања грађанске науке у локалном и европском контексту.

Посебан тренутак у циклусу јавних наступа представљала је промоција пројекта одржана у Српској академији наука и уметности априла 2025. године, када је уједно обележена и двадесетогодишњица постојања Ромске женске мреже Србије. Том приликом, представљен је *Приручник за майирање наслеђа женске еманципације*, као један од кључних резултата пројекта. Овај приручник осмишљен је као свеобухватан методолошки водич који објашњава теоријски оквир концепта наслеђа еманципације, разрађује партиципативни приступ истраживању – са посебним освртом на примену фокус група и визуелну презентацију прикупљене грађе – и нуди практичне смернице за рад на терену, укључујући и тренинг модул намењен будућим модераторкама.

Упоредо са писаним публикацијама и јавним наступима, пројекат *ХЕРОИНЕ* је био заступљен и у медијима. Поред континуираног извештавања о пројектним активностима путем сајта Етнографског института САНУ (Heroine), инстаграма (@heroines_emancipation) и фејсбука (Heroines of Emancipation), међу порталима који су писали о пројекту, нарочито значајан је *Елементарнијум* (портал Центра за промоцију науке) који је објавио интервју са др Иваном Ђорђевићем. Говорећи о пројекту и пројектним активностима, Ђорђевић је указао на значај позитивних примера и потребу за деконструкцијом стереотипа у јавном дискурсу о ромској заједници, те истакао улогу пројекта *ХЕРОИНЕ* у тој мисији. Пројекат је представљен и у радијској емисији *Хоћу да знам* на Радио Београду 2, где су др Милена Јокано-

вић и др Милош Рашић говорили о пројекту, с акцентом на практичне аспекте теренског рада и ефекте грађанских научних истраживања.

ПРИЗНАЊА И БУДУЋИ КОРАЦИ

Пројекат је током свог трајања стекао значајна признања која су потврдила његову научну, друштвену и иновативну вредност. Већ у децембру 2023. године, рангиран је међу шест пројеката на Јавном позиву Центра за промоцију науке за грађанска научна истраживања, као једини хуманистички пројекат који је добио финансијску подршку у конкуренцији од преко 130 пријава. Међутим, највећи успех уследио је у јуну 2025. године, када је *ХЕРОИНЕ* награђен главном наградом (Grand Prize) у оквиру програма EU Prize for Citizen Science, у организацији Ars Electronica и Европске уније. Ово престижно признање додељује се пројектима који нуде иновативна, друштвено ангажована и научно релевантна решења за комплексне изазове с којима се савремена друштва сусрећу. Освајање главне награде (у конкуренцији од преко 400 пројеката) представља не само достигнуће истраживачког тима, партнера и њихових институција, него и историјски успех за домаће хуманистичке дисциплине.

Целокупан пут пројекта *ХЕРОИНЕ* у наредном периоду заокружиће два кључна резултата: публикација *Хероине* и изложба. Претходно поменута публикација осмишљена је као комбинација књиге и каталога и садржаће портрете жена из ромске заједнице и њихове животне приче које су их профилисале као узоре у заједници. Финални део пројекта представљаће мобилна изложба која – сажимајући наративе, личне историје и борбе Ромкиња – тежи да прикаже пут женске еманципације. Изложба ће, након премијерног представљања у Малој галерији Српске академије наука и уметности, које се планира крајем године, започети своје путовање кроз бројне локалне средине Србије. Циљ изложбе је да ширу јавност упозна са хероинама као актеркама наслеђа еманципације ромске заједнице, као и са снагом и достигнућима Ромкиња.

СОЊА РАДИВОЈЕВИЋ

Етнографски институт САНУ
sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8381-6077>

ЛАЗАР БАРАЋ

Етнографски институт САНУ
lazar.barac@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0003-0360-5275>

Литература

- Bogdanović, Bojana, Lada Stevanović & Ivan Đorđević. 2025. „Brisanje granica: istraživanje procesa emancipacije Romkinja u okviru projekta HEROINE”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 73(1): 147–169. <https://doi.org/10.2298/GEI2501147B>
- Đorđević, Marija, Bojana Bogdanović & Miloš Rašić. 2024. „Metodologija mapiranja zajednice – istraživanje nasleđa emancipacije Romkinja”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 72 (2): 249–270. <https://doi.org/10.2298/GEI2402249D>
- Jokanović, Milena, Ivan Đorđević & Marija Đorđević. 2024. „Nasleđe emancipacije: sakupljanje (nevidljive) svakodnevice”. *Etnoantropološki problemi* 19(4): 1265–1284. <https://doi.org/10.21301/eap.v19i4.9>